

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ПРОФЕСІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема психологічного вивчення різних видів професійної діяльності з 20-х рр. ХХ ст. і займає центральне місце в ряді науково-прикладних напрямків психологічної науки (психотехніці, психології праці, інженерній психології, а також ергономіці). Проблемами трудової діяльності людини займається ряд наук. З позиції розроблюваної теми найбільш істотні досягнення психології праці і диференціальної психології.

Питання професійного добору хвилювали людство з незапам'ятних часів. Ще в 1575 р. в Іспанії вийшла книга лікаря Хуана Уарте "Дослідження здібностей до наук", що принесла автору європейську славу. Це була перша в історії психології робота, що ставить спеціальною задачею вивчення індивідуальних розбіжностей у здібностях з метою професійного добору. Уарте мріяв про організацію професійного добору в державному масштабі: "Для того, щоб ніхто не помилявся у виборі тієї професії, що найбільше підходить до його природного дарування, державі варто було б виділити уповноважених людей великого розуму і знання, що відкрили б у кожного його дарування ще в ніжному віці..."

Вивчення різних видів професійної діяльності мають тривалу історію. У 1910 р., за пропозицією американської телефонної компанії, Г. Мюнстерберг здійснив перше дослідження з метою професійного добору, у подальшому в межах такого напрямку психології, як психотехніка, у США та Західній Європі зазначена робота продовжувалась. Необхідно також відзначити дослідження, що з'явилися на початку століття, з проф-орієнтації (Парсон) та процесу стомлення (Крепелін). Зазначені напрямки й ідеї інтенсивно розвивалися у напрямку розширення числа описуваних професій і, що більш важливо, у напрямку вдосконалювання методичної бази дослідження на основі досягнень психодіагностики (Гальтон, Кеттел, Еббінгауз, Біне, Анрі).

На рубежі ХХ сторіччя індустріальний прогрес, звернувши інтереси психології до виробничої діяльності, обумовив зародження професійного відбору. Мета професійного відбору – виявлення придатності людини до конкретного виду діяльності. При здійсненні профвідбору перевага надається тим претендентам, які мають більш високий рівень професійно важливих якостей, властивостей і сприятливі перспективи їхнього розвитку.

Початок вітчизняної психології праці закладено в дослідженнях І.М.Сеченова, що підводять фізіологічну основу під цілий ряд психічних процесів, які характеризують трудову діяльність. Розвиток радянської психології професій пройшов досить складний шлях. Цей шлях умовно можна розбити на три періоди.

У першому періоді (1921 – 1930 рр.) основні підходи до психологічного аналізу професійної діяльності розвивалися радянськими психотехніками не на методологічній, а на емпіричній основі; другий (1930 – 1936 рр.) – перебудова психотехнічних робіт; третій період розвитку підходів до психологічного аналізу професійної діяльності триває з 1957 р. дотепер в умовах поглиблення методології і теорії психологічної науки.

Спочатку роботи радянських психотехніків будувалися на досвіді робіт психотехніків Америки і Західної Європи. Це було зумовлено тим, що радянська психотехніка, так само як і теоретична психологія, почала розвиватися тільки у 20-х рр. нашого століття. У роботах закордонних психотехніків того часу, головним чином спрямованих на рішення задач профвідбору

шляхом тестового обстеження, намітився цілий ряд цінних методичних здобутків у галузі психологічного вивчення професійної діяльності. До них належать:

- аналітичний і синтетичний підходи до дослідження професій;

- спроби побудови психології професій за зразком диференціальної психології з виділення способів її дослідження, відповідно до якої аналізувались отримані результати;

- психографічний метод, спрямований на одержання повного переліку всіх психічних якостей, необхідних для конкретної професії (О. Ліпман – 1923р., Е. Штерн – 1924 р.);

- побудова систематики професій (Ф. Баумгартен – 1926 р., К. Піорковський – 1922 р.);

- ідея про підхід до діяльності професіонала як активної і цілеспрямованої (Д. Древер – 1926 р.).

Зазначені ідеї інтенсивно розвивалися і в напрямі розширення числа описуваних професій і, що більш важливо, напрямів удосконалювання методичної бази досліджень на основі досягнень психодіагностики (Гальтон, Кеттел, Еббінгауз, Біне, Анрі). Вивчивши досвід роботи зарубіжних психотехніків у галузі психологічного дослідження професій і частково апробувавши його, радянські психотехніки досить швидко виявили методичну слабкість цих праць: емпіризм, відсутність оформленого підходу до психологічного вивчення професій, відсутність системи понять, що створює можливість однозначно характеризувати психологічні властивості професій, тобто професійно важливі ознаки. Професійна діяльність людини розділялася зарубіжними психотехніками на окремі елементи, розглянуті як реакції на окремий стимул, кожний із яких складав якусь навичку, яка потребує визначеної здібності. Звідси створилася думка про залежність розвитку навичок тільки від уроджених властивостей і якостей. Ігнорувалось те, що професія не зводиться до сукупності реакцій людського організму на професійні подразники.

Починаючи з 1922 р., радянські психологи працюють над створенням власного підходу до психологічного дослідження професійної діяльності. Дослідження професіознавчого характеру почали проводитися ними у рамках такого наукового напрямку, як психотехніка (Б.Г. Ананьєв, М.О. Бернштейн, О.К.Гастев, С.Г.Геллерштейн, В.Д. Котляров, М.Д. Левітов, В.І.Рабінович, І.П. Четвериков, І.Н. Шпільрейн та ін.). У цей період були розроблені основні теоретичні й методологічні підходи до вивчення професій, у тому числі:

- поняття "професіографія" (як описово-технічна і психофізіологічна характеристика різних видів професійної діяльності); "професіограма" (сукупність соціально-економічних, технологічних, психофізіологічних знань про професію та організацію праці); "психограма" (психологічний "портрет" професії, представленою групою психологічних функцій, що актуалізують конкретну професію);

- комплексний (із використанням різних фахівців) підхід до вивчення професійної діяльності ;

- основні методи професіографії: опитування; спостереження (хронометраж, хроноциклографія тощо); трудовий метод І.Н. Шпільрейна, (що дозволяє психологу, працюючи за певною робочою спеціальністю виділити психологічні функції, що активуються професією, простежити вплив на них процесів трену-

вання, втоми, адаптації); експеримент (що полягав в експериментальній перевірці виділених в орієнтованій програмі психічної і психофізіологічної характеристик, установлення рівня, необхідного для ефективної професійної діяльності за допомогою закордонних – Бурдона, Гізе, Мак-Кола, Фрідріха та ін., а також вітчизняних – О.О. Кушинникова, Е.І. Рузера, І.Н. Шпильрейна й ін. тестів);

- дослідницькі схеми "орієнтованого професіографування" для встановлення психофізіологічних функцій конкретної професійної діяльності, систематизації професіографічного матеріалу для вирішення завдань профконсультації, опрацювання і систематизації протокольних матеріалів професіографічного обстеження;

- розчленовування професійної діяльності на елементи (окремі діяльності), а також розглянутий конкретний трудовий процес як система.

Розроблення принципів і методів психологічного аналізу професійної діяльності проводилось у межах двох основних напрямків. Завдання першого полягало у вичерпному описі і ретельному психофізіологічному аналізі різних професій для вирішення психотехнічних завдань: профвідбору і профконсультації; профутомлення і профнавчання; раціоналізації робочого місця, реконструкції і проектування професій. У цьому напрямі розгорнулися роботи методичного і практичного характеру (Б.Г. Ананьєв, С.Г. Геллерштейн, М.Д. Левітов, А.І. Розенблюм, І. П. Четвериков). Завданням другого напрямку (створення психологічної класифікації професій) хоча і планувалось на майбутнє, але деякі принципи психологічної систематики професій уже почали розроблятися психотехніками С.Г. Геллерштейном, М.К. Гусевим, А.Ф. Лазурським, С.Г. Струмиліном, І.М. Шпильрейном.

Слід зазначити, що вже в той період С.Г. Геллерштейн в одній із праць намітив основні аспекти вивчення професійно-важливих ознак, підкресливши необхідність їхньої класифікації за різними основами, дав трактування профпридатності не як простої відповідності деяких властивостей організму визначеним вимогам професії, а як процесу "у перебігу якого психофізичні властивості людини, зіштовхуючись із перешкодами, висунутими професією, зазнають ряду змін, що так чи інакше формують професійний тип"[1].

Наприкінці 20-х на початку 30-х рр. розвиток радянської психології відбувався в умовах гострих теоретичних дискусій про принципи розуміння і вивчення психічних явищ. У результаті радянської психології відмовляються від розроблення рефлексології як особливого напрямку в психології. Вони також відмовляються від реактологічних схем і використання у психології поняття "реактологія".

Подальший розвиток підходів до психологічного аналізу професійної діяльності був обумовлений двома основними причинами: технічним прогресом та розвитком методології радянської теоретичної психології.

Формування методології вивчення професійної діяльності поклато початок оформленню системного і комплексного підходів, що згодом одержали розвиток і в теоретичній психології. Говорячи про розвиток методології радянської теоретичної психології, не можна не відзначити, що передумовою формування методологічних основ психологічної науки на основі діалектико-матеріалістичного підходу послужили роботи фізіологів І.М. Сеченова, І.П. Павлова, В.М. Бехтерева.

Одними з перших робіт психологів, спрямованих на формування діалектико-матеріалістичного підходу в 20-х рр., були роботи К.М. Корнілова, М.Я. Басова і П.П. Булонського, в яких психіка розглядалася як властивість високоорганізованої матерії, що змінюється під впливом праці та спеціальних зв'язків, які виникають у процесі праці. У роботах М.Я. Басова діяльність уперше розглядається як структурне утворення, і вона ж виділяється як предмет психології.

У цей же час роботи Л.С. Виготського [35] зробили великий внесок у розвиток теорії діяльності. Він порушив питання про новий підхід до психологічного аналізу діяльності, виходячи з намічених у М.Я. Басова "тенденцій до вивчення цілісних структур, на підставі трьох основних визначальних моментів: динаміки утворення процесу; об'єктивності аналізу процесу; виникнення самого процесу. Роботи Л.С.Виготського стали відправним пунктом для циклу досліджень, спрямованих на вивчення залежності психічних процесів від таких умов діяльності, як мета, мотив, способи, і були покладені в основу побудови теорії діяльності.

У 30-х рр. починають закладатися основи психологічної теорії діяльності. Під керівництвом О.М. Леонтєва група вчених Харкова і Москви починає розробляти методи структурного аналізу психічної діяльності, досліджуючи наочно-діюче мислення, процеси пам'яті, відчуття і сприйняття (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, П.Я. Гальперин, О.В. Запорожець, П.І. Зінченко, А.О. Смирнов). Під керівництвом Д.М. Узнадзе оформляється теорія установки; Б.М.Тепловим розробляється проблема обдарованості і формування здібностей; подальший розвиток одержує рефлексорна концепція складних форм діяльності у роботах фізіологів П.К. Анохіна і М.О. Бернштейна. Ці дослідження були спрямовані на вивчення таких важливих особливостей діяльності, як цілісність, системність, активність, цілеспрямованість, саморегуляція і прогнозування дій. Узагальнюючи експериментальні дослідження 30-х рр., С.Л. Рубінштейн розробляє положення про діяльність як умову формування психіки, і дає теоретичне узагальнення, положення про єдність свідомості і діяльності.

Наприкінці 40-х рр. у роботах Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтєва та їхніх послідовників виділилися три фундаментальні принципи, що склали методологічну основу радянської психології:

- розуміння психіки як діяльності;
- визнання соціальної природи діяльності;
- визнання єдності психічної діяльності і зовнішньої практичної діяльності.

Після відомої перерви професіографічні дослідження в нашій країні були відновлені наприкінці 50-х років і проводяться сьогодні в широких масштабах. Розвиток теоретичних і методологічних основ психології дозволив радянським психологам праці будувати прикладні дослідження на цілком новому рівні. Психологія праці перестає бути тільки спеціальною гілкою психології, її теоретичні проблеми стають також найважливішими проблемами загальної психології людини.

Наприкінці 50-х рр. С.Н. Архангельський здійснює спробу формування системного підходу до аналізу професійної діяльності. Він виділяє нові одиниці аналізу професійної діяльності. На початку 60-х рр. В.П. Зінченко з групою співавторів пропонують ще одну концептуальну схему для вивчення діяльності, яка відрізняється від професіографічних тим, що в ній констатуються як важливі властивості: наявність внутрішнього регулюючого зворотного

¹ Геллерштейн С.Г. К вопросу о профессиональной типологии // Психотехника и психофизиология труда. – 1930. - № 6. – С. 489-502

зв'язку; пристосувальний характер поведінки (адаптивність).

Таким чином, можна підсумувати, що в 50-60-х рр. з'являються спроби побудови системного підходу до психологічного аналізу професійної діяльності. На

відміну від двох попередніх, цей період характеризують формуванням підходу до психологічного аналізу професійної діяльності на методологічній основі, розвинутій у теоретичній психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Архангельский С.Н.* Очерки по психологии труда. – М., 1958.
2. *Баумгартен Ф.* Психотехника. Исследования пригодности к профессиональному труду. – М., 1926.
3. *Бернштейн Н.А.* Современная биомеханика и вопросы охраны труда. Гигиена, безопасность и патология труда. – М., 1930.
4. *Бехтерев В.М.* О рациональном использовании человеческой энергии в труде // тезисы к докл., представленным на конференцию по научной организации труда в производстве. – М., 1921.

5. *Блонский П.П.* Реформа науки. – М., 1920.
6. *Геллерштейн С.Г.* К вопросу о профессиональной типологии // Психотехника и психофизиология труда. – 1930. – № 6.
7. *Лурия А.Р.* Экспериментальная психология в судебно-следственном деле // Советское право. – 1927. – №2 (26).
8. *Мерлин В.С.* Психология индивидуальности / Под ред. Е.А. Климова. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.

Подано до редакції 19.01.05.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены проблемы психологического изучения разных видов профессиональной деятельности с 20 по 60 гг. Рассмотрены три периода развития советской психологии профессий. Проанализированные попытки разными авторами построе-

ния системного подхода к психологическому анализу профессиональной деятельности и определены предложенные этими авторами концептуальные схемы для изучения разных видов профессиональной деятельности.

SUMMARY

The article describes different kinds of professional activity pointed out in the period from 20-th till 60-th. The author presents three periods of development of soviet psychology of professions; analyzes the attempts made

by different scientists who worked out the system approach to psychological analysis of professional activity; ascertains conceptual schemes for studying different kinds of professional activity.